

Italiaans
leer je
bij
Dante Alighieri
in Haarlem

NOTIZIE DANTESCHE

Italiaans
leer je
bij
Dante Alighieri
in Haarlem

Nieuwsbrief van de Società Dante Alighieri Haarlem

Januari 2022 afl. 6

Ter introductie

*Notizie
Dantesche, de
nieuwsbrief van
de Società
Dante Alighieri
Haarlem,
verschijnt drie
keer per jaar en
staat onder
redactie van
Herman
Baartman en Ine
Zantingh*

In september dachten we een jaar tegemoet te gaan met minder coronaroet in het eten, maar dat pakte anders uit. Al begon het goed, na enige tijd werden we in sociaal opzicht weer op water en brood gezet. Dat gold ook voor onze Vereniging. Ons jubileumfeest hebben we uit moeten stellen, de decemberlezing kon niet doorgaan en lessen gingen weer via Zoom. Het fraaie webinar over Kerst en Oud&Nieuw in Rome maakte wel iets goed, maar eenieder zat met of zonder een glas achter het eigen scherm. Los van het plezier in de italianità moeten we het in een società als de onze ook hebben van de onderlinge contacten, dus niet afgeschermd en liefst zonder een meetlat erbij. We hopen van harte dat dit jaar ons meer zal bieden dan water en brood.

Met genoegen presenteren we een nieuw en gevarieerd nummer van onze Notizie Dantesche. Naast de gebruikelijke items – een vinologische bijdrage van René Kossen, ditmaal over Chianti, een boekbespreking door Ine Zantingh over de Vreemdelinge van Claudia Durastanti, een reeks proverbi, deze keer over oud worden – is er aandacht voor Maria Montessori aan wie de februarilezing gewijd zal zijn, voor de onlangs overleden David Sassoli, en is er een overzicht van wat er sinds 1863 aan vertalingen van de *Divina Commedia* is verschenen. Het recente verschijnen van weer een vertaling en vooral de Dantecursus van Christian Kuiper vormde daar de aanzet toe. En we openen met een in memoriam van Joke Arnoldy – de Ridder die jarenlang veel voor ons comitato betekend heeft.

Buona lettura!

Herman Baartman

In memoriam Joke Arnoldy – de Ridder

Op 21 november is Joke Arnoldy – de Ridder overleden, in meerdere opzichten een van de oudste leden van onze Vereniging. Tot op hoge leeftijd, in februari dit jaar zou ze 92 worden, heeft ze deelgenomen aan onze activiteiten. Vanaf 1985, het jaar waarin ze haar studie Italiaans aan de Leidse universiteit afrondde, heeft ze onder meer als voorzitter geruime tijd deel uitgemaakt van het bestuur. Op haar initiatief werd midden jaren tachtig een oude traditie, het verzorgen van lessen Italiaans, weer opgepakt. Velen van ons zullen zich die keren herinneren waarop ze aan het begin van een bijeenkomst tassen vol boeken uit haar eigen ‘Italiaanse’ boekenkast op tafel legde: ‘zoek maar uit’. Met haar brede belangstelling is ze ruim 35 jaar actief betrokken geweest, en wat haar daarbij tot zo’n innemende vrouw maakte was haar oprechte belangstelling voor een ander.

‘De Dante’, zoals zij het soms noemde, heeft veel voor haar betekend en zij voor ‘de Dante’. Ik heb met alle liefde voldaan aan het verzoek van de familie om over dat laatste iets te vertellen bij haar uitvaart.

Bij de uitvaart van Joke Arnoldy - de Ridder (27/11 2021)

De Società Dante Alighieri Haarlem is een vereniging van Italiëliedhebbers. Deze heeft een belangrijke plaats gehad in het leven van Joke en zij heeft jarenlang een belangrijke plaats gehad in die Vereniging. Over dat laatste ga ik u iets vertellen.

Begin jaren tachtig is ze lid geworden. Ze had toen net haar studie Italiaans afgerond. Ze is meteen enthousiast aan de slag gegaan. In het grijze verleden had de vereniging wel cursussen Italiaans verzorgd, maar dat was al lang niet meer het geval. Ze zag haar kans schoon en heeft die oude traditie nieuw leven ingeblazen waarmee ze meteen het aantal leden flink ophoogde, en tot op heden wordt die traditie gehandhaafd. Later hebben anderen het van haar overgenomen, maar ze bleef bij wijze van spreken graag bij de les. Eens in de maand is er een koffieochtend waar een groepje leden hun Italiaans onderhouden en oefenen. Joke schoof daar tot voor een paar jaar geregeld bij aan. Om te oefenen en te leren is er iemand nodig die je aanmoedigt en op fouten wijst. Zij deed dat uiterst minzaam en begripvol. Zo gaf ze, naar ik me heb laten vertellen, ook les: vriendelijk en geduldig. Aan het eind van het cursusjaar kreeg elke cursist een roos van haar.

Vanaf 1985 was ze secretaris en daarna een aantal jaren voorzitter. Statuten waren er niet, daar heeft zij toen voor gezorgd. Als voorzitter heeft ze in 1990 een zogeheten giornata georganiseerd, een feestelijke dag vol Italiaanse cultuur voor de leden van alle zusterverenigingen met ter afsluiting een diner – Italiaans uiteraard – in het Carlton. Oudere leden spreken er nog vol lof over.

Ze bracht graag wat leven in de brouwerij. Met enkele andere leden vormde ze een koortje. Zij speelde dan accordeon. Op deze foto – begin jaren negentig - zit ze er wat gespannen bij naar het lijkt. Maar dat was, zoals ze me eens heeft verteld, omdat degene die naast haar staat te zingen nogal streng op foutjes was en het niet duldde als ze een verkeerde toets aansloeg. Niets voor haar, die strengheid. Met haar enthousiasme wist ze altijd wel iets te vinden om met anderen te doen wat haar hart had. Zo coachte ze nog niet zo lang geleden een groepje leden die met elkaar een

Italiaanse leeskring vormden. Tot voor een half jaar speelde ze nog scrabble op zijn Italiaans. Doorgaans had ze aan het eind van het spel maar heel weinig letters over.

Eens per maand organiseren we een lezing. Zelden sloeg ze over. Het was niet alleen haar brede belangstelling waardoor ze vrijwel nooit verstek liet gaan, ze was geliefd en wist zich geliefd. Het zal niemand die haar kent verbazen als ik zeg dat ze, belangstellend en innemend als ze was, met menigeen binnen onze vereniging een vriendschapsrelatie had voor het leven.

We zullen haar missen. Joke Arnoldy, una donna molto simpatica e molto dedita alla nostra Società. Een bijzonder sympathieke vrouw die onze Società zeer was toegewijd, maar dat had u al begrepen.

Ik sluit deze impressie van Joke als lid, docent, voorzitter, gangmaker en voortrekker bij haar 'Dante' zoals ze het noemde af met een persoonlijke noot. Omdat begin vorig jaar mensen elkaar vanwege corona fysiek moesten mijden zijn Joke en ik op mijn suggestie gaan corresponderen, in het Italiaans; ik had haar gevraagd me daarbij te attenderen op mijn fouten. Zo werd ze toch nog een beetje mijn docent. We hadden er allebei veel schik in. Ze vertelde over haar jeugd als molenaarsdochter, over wandelingen in Rome, over een avond op Sicilië waar ze tot groot plezier van haar Italiaanse reisgenoten gezongen had: "Daar bij die molen...". Gente anziana racconta sempre delle storie del passato, zo schreef ze eens. Oude mensen vertellen altijd verhalen over vroeger. Dat is waar, maar ze kon vooral heel goed luisteren. Ook dat maakte haar tot een donna molto simpatica.

Herman Baartman

Maria Montessori in Heemstede

Als alles meezit zal Marjan Schwegman op 10 februari een lezing verzorgen over Maria Montessori (1870-1952), niet over de Montessori die we allemaal min of meer kennen 'van de school', en vroeger van een bankbiljet, maar over de vrouw Maria Montessori die veel minder bekend is. Het accent ligt in deze lezing op haar Italiaanse jaren (1875 – 1913) – ze heeft veel buiten Italië vertoefd - die, aldus Marjan Schwegman, alle ingrediënten lijken te bevatten van een Verdi-opera:

familie conflicten, gepassioneerde liefde, geheimen, verraad en eenzaamheid. Spannender dus dan een uiteenzetting over haar pedagogische en didactische principes, maar misschien is er een verband tussen haar pedagogische principes en haar levensverhaal. We zullen zien.

Is ons land zeer vertrouwd met Montessori, omgekeerd was Montessori ook zeer vertrouwd met ons land. Daar zullen we wellicht een en ander over horen. Misschien aardig om in dat verband hier te vermelden, dat ze op 25 januari 1924 de Montessorischool aan de Churchill-laan – toen nog Middenweg geheten - geopend heeft. De Middenweg en een flink stuk ten noorden daarvan maakte toen nog, tot aan de annexatie van dat gebied in 1927 door Haarlem, deel uit van Heemstede. Volgens een van de krantenberichten zou ze hiervoor speciaal uit Italië overgekomen zijn. Begrijpelijk dus dat het met notabelen rijk gevulde comité van ontvangst zich met haar komst bijzonder verguld voelde. De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (28/1 1924) berichtte er

dit over: “De nieuwe Montessorischool aan de Middenlaan te Heemstede is vrijdagmiddag door dr. Maria Montessori officieel geopend in tegenwoordigheid van vele belangstellenden, onder wie verschillende onderwijs- en andere autoriteiten. Mr. M.W. Scheltema, voorzitter van het schoolbestuur, sprak eerst in de Fransche taal dr. Montessori toe, haar dankend voor de groote eer aan de nieuwe school bewezen door haar tegenwoordigheid. Vervolgens heette spr. In het Hollandsch de autoriteiten welkom. Nadat verschillende personen nog het woord gevoerd hadden sprak dr. Maria Montessori. In de Fransche taal zeide zij met voldoening te hebben gezien dat haar methode ook in ons land ingang heeft gevonden. Spr. uitte den wensch, dat de kinderen in deze school de vreugde van den arbeid zouden leeren kennen en daardoor later ook veel levensvreugde zouden ondervinden”.

Op de foto Maria Montessori, in hert zwart, zoals altijd, bij de ingang van de school. Curieus is de tram op deze foto. Deze reed van 1917 tot 1948 vanaf de Camplaan in Heemstede via de Middenlaan naar de Kleine Houtweg. In 1916 werd het tarief vastgesteld voor de komende 34 jaar: 7,5 ct voor een enkeltje, 10 ct voor een retourtje. Of zij per tram arriveerde vermeldt het verhaal niet. Maar dit terzijde.

Chianti

In Amsterdam bevindt zich een wijnzaak die Fiasco heet. De naam slaat niet op de kwaliteit van de wijn die verkocht wordt, maar op de traditionele mandfles waarin Chianti werd gebotteld. De wijnliefhebber die lang geleden deze Chianti dronk, zou zo maar kunnen denken dat de naam van de fles wel op de kwaliteit slaat.

In de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw zag je in goedkope Italiaanse restaurants veel van deze mandflessen. De lege mandflessen stonden vaak met druipkaars op de tafeltjes. De wijn, vaak van de zure soort, was goedkoop en had geen goede naam.

Chianti had toen ook al een DOC aanduiding, maar deze gaf veel ruimte voor overproductie. Er werd veel wijn van lage kwaliteit gemaakt van druiventeelt op minder geschikte plekken. Het imago was daardoor niet best. Het oude Chianti Classico ‘recept’ was van Baron Ricasoli. Deze baron was tot 1867 minister-president van het koninkrijk Italië geweest en ging zich later toeleggen op het produceren van wijn. De blend van deze baron was bepalend voor de Chianti Classico. In de blend werden witte druiven gebruikt; deze verzwakten de wijn echter. Alleen als de wijnbouwer het recept van de baron gebruikte kon de wijn Chianti Classico genoemd worden. Er waren ondertussen genoeg druiventelers die betere Chianti wilden maken. Een van hen, wijnproducent Antinori, maakte in de jaren 70 een Tignanello, een wijn van sangiovese zonder toevoeging van witte druiven maar aangevuld met cabernet. De wijn voldeed niet aan de geldende DOC regels en mocht geen Chianti heten

maar smaakte wel veel beter. Dit werd de aanzet tot veranderingen. Vanaf 1984 kreeg de Chianti een DOCG aanduiding. De regels werden toen ook ingrijpend gewijzigd. Zo werd de opbrengst per hectare verkleind en wijzigde de verhouding van de druiven. Meer sangiovese en minder witte druiven. En een beetje cabernet werd toegestaan. Zonder het gebruik van witte druiven in de wijn, met betere sangioveseklonen en verbeterde wijntechnieken ging de kwaliteit van de Chianti met sprongen vooruit.

De Chianti bestaat in drie kwaliteiten:

De eerste kwaliteit:

De hoogste kwaliteit is Chianti Classico DOCG.

Deze bevat voor minstens 80% sangiovese druiven en maximaal 20% andere rode druiven. Er mag ook niet meer dan 7.5 ton per hectare geoogst worden.

Omdat de terroir van het gebied (bodem, klimaatomstandigheden) sterk verschilt, is de ene Chianti Classico de andere niet. De ene Chianti Classico is verfijnder of juist krachtiger dan de andere. De Chianti Classico is de regio tussen Florence en Siena en bestaat uit 9 gemeenten. De wijn uit dit gebied levert de fijnste Chiantiwijnen. De wijn kan lang in de fles rijpen. Het symbool van de Chianti Classico is il Gallo nero.

Florence en Siena waren rivaliserende stadstaten en betwisten elkaars grenzen. Volgens de legende maakten de steden in de 13^e eeuw een afspraak om de grenzen van het gebied vast te stellen.

Beide steden kozen een haan. Zodra de haan in de ochtend zou kraaien, zou een ruiter uit de stad vertrekken richting de rivaliserende stad. Daar waar ze elkaar zouden tegenkomen, zou de grens komen. Siena koos voor een mooie vette witte haan. Florence koos een magere zwarte haan. De hongerige

zwarte haan kraaide die ochtend veel vroeger dan de volgevreten witte haan uit Siena. De Florentijnse ruiter vertrok dus veel vroeger en ontmoette de ruiter uit Siena vlak bij het kasteel van Fonterutoli niet ver van Siena. Hiermee kwam de Chianti onder Florentijns gezag. De zwarte haan werd het symbool van een militair verbond tussen enkele plaatsen in de Chianti en later dus van de Chianti Classico wijn.

De tweede kwaliteit:

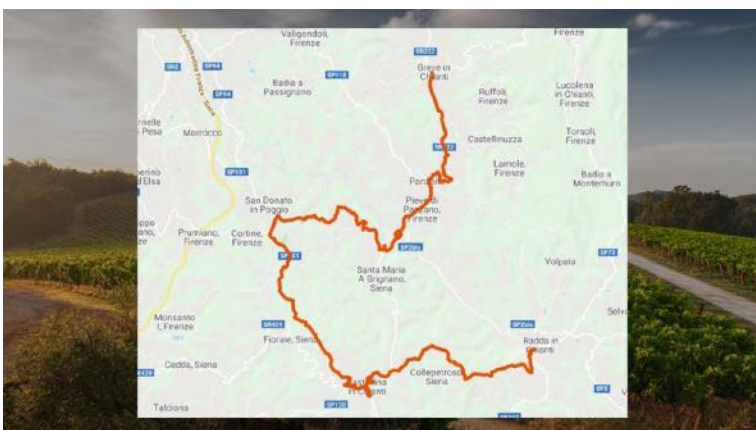
De op een na beste kwaliteit is de Chianti DOCG uit een van de zeven subgebieden. Hier gelden minder strenge regels, maar wel weer strengere regels dan voor de overige Chianti: minimaal 70% sangiovese druiven met maximaal 10% witte druiven en maximaal vijftien procent cabernet. Ook is een hogere opbrengst per hectare hier toegestaan (8 ton per hectare).

De subgebieden zijn: Colli Aretini, Colli Fiorentini, Colli Senesi, Colline Pisane, Montalbano, Montespertoli en Rufina. Deze laatste zou de beste kwaliteit leveren.

De derde kwaliteit:

Tenslotte de derde kwaliteit: Chianti DOCG zonder subgebied.

Een eenvoudige wijn, soms nog in de traditionele mandfles en te vinden in de supermarkt. Het zijn vaak zure en onpersoonlijke Chianti's .

Als u niet van wijn houdt, maar wel van een mooie tocht door de Chianti streek dan is De Chiantigiana aan te bevelen. De SR 22 Strade del vino is een prachtige autoroute door het hart van de Chianti Classico wijnstreek. De route ligt ten zuiden van Florence en gaat richting Siena. Hij voert langs een paar mooie stadjes als Greve, Panzano, Radda en Gaiole.

<https://www.toscanetips.nl/blog/chianti-classico-geheimen>

René Kossen

Recensie: 'De vreemdelinge' door Claudia Durastanti.

In 2019 verscheen ' *La straniera* ' van Claudia Durastanti; de Nederlandse vertaling verscheen enkele maanden later onder de titel ' *De vreemdelinge* '.

Claudia Durastanti werd in 1984 geboren in Brooklyn, op haar zesde verhuisde haar moeder met haar beide kinderen naar Basilicata (Zuid-Italië). Na haar studie in Rome vertrok Claudia naar Londen, waar ze werkt als schrijfster en vertaalster. Ook is zij verbonden aan *La Repubblica*. Voor haar eerste roman, die in 2010 uitkwam onder de titel ' *Un giorno verrò a lanciare sassi alla tua finestra* ' kreeg ze de Premio Mondelli Giovani.

Een heel korte samenvatting van het boek zou als volgt kunnen luiden:

Buitengewoon intelligent meisje groeit op in disfunctioneel gezin, afwisselend in New York en Basilicata en ontwikkelt een fascinatie voor taal.

Het is bijna niet te doen om *La straniera* te recenseren. Het boek zit zo vol met associaties, zijpaden en verwijzingen dat het moeilijk is er een structuur in te vinden, ook al omdat het, door al die associaties, volstrekt niet-chronologisch is. Daarnaast is er een voortdurende wisseling van genre: van autobiografie naar essay naar fictie. Ik zal mij daarom beperken tot de twee thema's die naar mijn mening een constante vormen: familie en taal, thema's die elkaar niet toevallig steeds overlappen.

Taal speelt een hoofdrol in het leven van de hoofdpersoon, om meerdere redenen: haar beide ouders zijn doof en zij weigeren gebarentaal te gebruiken om met de buitenwereld te communiceren. Daarnaast emigreren ze naar Amerika, net als de hele familie die hen is voorgegaan: typisch Italiaanse emigranten, die de Engelse taal niet of nauwelijks machtig zijn en die vooral met elkaar omgaan. Vreemden in een vreemde wereld. Eenmaal teruggekeerd in Italië met haar moeder en haar broer – de ouders zijn inmiddels gescheiden – spijbelt Claudia vrijwel constant; ze brengt haar tijd door met lezen, lezen, alles wat ze maar te pakken kan krijgen. In een prachtige passage vertelt ze hoe ze 's ochtends zogenaamd de deur uitgaat om naar school te gaan, maar op haar schreden terugkeert, naar zolder gaat en uit het dakraam klimt, om daar de hele dag te zitten lezen. Over haar ouders kun je op zijn best zeggen dat ze excentriek zijn, beiden willen ze graag kunstenaars zijn, oude hippies, maar in zo'n leven passen kinderen niet altijd. Moeder betreft Claudia al op heel jonge leeftijd bij zaken en ervaringen die volstrekt niet bij haar leeftijd passen en vader, die opeens opduikt als ze elf is, ontvoert haar op een dag, waarbij zij de rol heeft van wisselgeld: vader wil op deze manier een gesprek afdwingen met moeder. Maandenlang trekt hij met haar rond door Italië.

Elke zomer brengt Claudia de vakantie door in Amerika en ze schetst een schitterend beeld van het veranderende en veranderde New York, dat steeds meer een stad wordt van aids en drugs. Op haar zevenentwintigste verhuist ze naar Londen, een stad waar ze zich niet echt thuis voelt, maar die haar wel inspireert tot uitvoerige beschouwingen over de punkgeneratie. Het boek wemelt van de verwijzingen naar films, boeken, muziek; voor wat oudere lezers zijn die verwijzingen naar boek en film goed te volgen, maar als het over muziek gaat, voel ik mij de vreemdelinge: hiphop, trance, acid rock, daar kan ik niet zoveel mee. Dat is ook niet erg, het draagt juist wel bij aan de leeservaring. Want wie is uiteindelijk de vreemdeling: de schrijver, de hoofdpersoon (en die twee zijn niet direct inwisselbaar) of de lezer?

De beschouwingen over taal, met bijvoorbeeld een heel hoofdstuk over het vraagstuk van de ondertiteling van films voor doven (hoe geef je een angstaanjagend geluid weer, hoe vertaal je dat iets spannend is, waarbij Durastanti de oplossing zoekt in een grafische weergave), of een hoofdstuk

waarin de vraag wordt behandeld wat de invloed is van armoede op het schrijven van fictie, laten zien hoe zij gefascineerd is door taal, hoe gretig zij daarmee een band aangaat. Dat lukt haar beter met taal dan met mensen. En toch voel je in alles wat ze over haar moeder schrijft, hoe merkwaardig of bizar ook haar gedragingen, hoeveel ze van haar moeder houdt. Met dit boek heeft Claudia Durastanti een erbetoon geschreven aan de taal en aan haar moeder, niet noodzakelijkerwijs in die volgorde, wel onverbreekelijk met elkaar verbonden.

Wat betreft de vertaling door Manon Smits: ik denk dat het een heel lastig boek is om te vertalen, door de chaotische opbouw, door de lange, ingewikkelde zinnen. Toch heb ik moeite met de manier waarop Manon Smits deze klus geklaard heeft. Om te beginnen zitten er storende fouten in de Nederlandse grammatica en ook de woordkeuze is soms wonderlijk. Waarom verkeersbotsing schrijven in plaats van verkeersongeluk? Of vliegenklevler in plaats van vliegvanger? Woorden als desaturatie en incrementeel hebben vast wel een gangbaar Nederlands equivalent. Als ik de Italiaanse versie en de Nederlandse naast elkaar leg, zie ik de rijkdom en de vaart van het origineel lang niet altijd terug in de vertaling. Dat is jammer, maar de oplossing ligt voor de hand: lees het origineel! Heel moeilijk, maar als je je gewillig mee laat nemen in de chaotisch wereld van Claudia Durastanti maak je een prachtige reis.

Ine Zantingh

Bij de dood van David Sassoli.

David Sassoli werd geboren op 30 mei 1956 in Florence. Hij begon aan een studie politicologie, maar maakte deze niet af: hij ging de journalistiek in. Hij werkte bij diverse media en kwam in de jaren negentig van de vorige eeuw bij de RAI terecht, waar hij uiteindelijk nieuwslezer werd bij het achtuurjournaal. Zo werd hij een bekend gezicht voor veel Italianen. Niet alleen bekend, maar ook geliefd, vanwege zijn bescheiden, vriendelijke uitstraling en zijn mooie stem. Hij articuleerde fraai en bracht het nieuws ongehaast. De politiek bleef toch aan hem trekken en hij

sloot zich aan bij de sociaaldemocraten. Hij was de Europese zaak zeer toegedaan en in 2009 vertrok hij als lid van het Europees parlement naar Brussel, waar hij opviel door, alweer, zijn vriendelijke bescheidenheid en zijn oprechte belangstelling voor anderen. In juli 2019 werd hij gekozen tot voorzitter van het Europees Parlement. In september 2021 werd hij ziek en hoewel hij aanvankelijk leek te herstellen, bleek zijn auto-immuunsysteem te zeer aangetast. Op 11 januari jongstleden overleed hij te Aviano. Zowel in Italië als in Brussel werd met verdriet gereageerd op zijn dood. Een gedreven en respectvol politicus, een lieve man, een goede vriend, dat waren de meest gehoorde woorden. En zo is het. Daarom mogen we hem niet vergeten.

Ine Zantingh

‘Lasciate ogne speranza...’ ; vertalingen van de *Divina Commedia*

Inleiding

Begin oktober zijn we met een groep liefhebbers onder leiding van Christian Kuiper gestart met het samen lezen van de eerste tien canti van Dante’s *Inferno*.

We lezen daarbij de originele tekst en parallel de vertaling van Rob Brouwer. In november, op de valreep van het Dantejaar, verscheen een nieuwe vertaling van de *Divina Commedia* van de hand van Herman Jansen, de laatste in een lange reeks. Dit samen aandachtig lezen van Dante en deze nieuwe vertaling zijn de aanleiding om die reeks, die begon in 1863, eens langs te lopen, zij het met enige beperking. Sinds 1863 zijn er eenentwintig vertalingen verschenen waarvan er zestien de hele *Divina Commedia* betreffen en vijf alleen het *Inferno*. Ik beperk me in dit overzicht tot de periode van 1863 tot 1940. Het zou anders te veel worden in dit bestek en over deze periode zal de meesten minder bekend zijn.

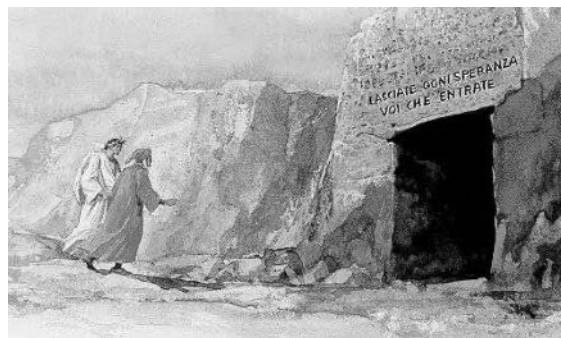
Een hels karwei

Lasciate ogne speranza voi ch’ entrate’, laat alle hoop varen gij die binnentreedt, een van de meest bekende zinnen uit Dante’s *Inferno*. Deze tekst staat boven de poort die toegang geeft tot de Hel. In een korte beschouwing van de vertaling door Ike Cialona en Peter Verstegen van de *Divina Commedia* (2000) richtte Frans van Dooren zich met deze waarschuwing tot wie het waagde het immens moeilijke karwei van zo’n vertaling ter hand te nemen. Hij beschreef er ook de gemoedstoestand mee van menigeen die zich niet had laten afschrikkenⁱ. Om het hels moeilijke van zo’n onderneming nog eens aan te scherpen refereert hij aan wat de poort degene toevoegt die hem passeren wil:

Per mi si va ne la città dolente,
Per me si va ne l’eterno dolore,
Per me si va tra la perduta gente’.

Jij, vertaler, zo waarschuwt Van Dooren, zult terecht komen in de ‘città dolente’, de gemeenschap van ongelukkigen die je zijn voorgegaan; je zult deel krijgen aan de ‘eterno dolore’, de eeuwige frustratie dat je niet hebt kunnen uitdrukken wat je hebt willen uitdrukken; je zult belanden tussen de ‘perduta gente’, de verdoemden die het tegen beter weten in toch hebben geprobeerd. Wie durft nog? Maar toch, velen hebben zich niet laten afschrikken. Wat bewoog hen om onder die poort door te gaan, op het risico af eronder door te gaan – eterno dolore? Het zal de uitdaging geweest zijn, het plezier in spelen met taal, maar ook de fascinatie met dit meesterwerk, en vertalen als dé manier om erin door te dringen. Wie zich aan zoiets waagt kan de behoefte voelen dat toe te lichten, zoals Van Dooren bijvoorbeeld. Toen ik het, schreef hij, voor het eerst las, dertig jaar geleden, voelde ik me ‘volkomen overdonderd, raakte in een toestand van extreme vreugde en extreem verdriet, en leefde maandenlang in een waas van verwarrende emoties.... Dante’s poëzie ... is mij sindsdien altijd zeer bijzonder blijven boeien’.ⁱⁱ Er waren er meer die zich zo gegrepen voelden. En dat kan helpen om de poort door te gaan.

In ons taalgebied – Nederlands en Vlaams - heeft een respectabele groep het erop gewaagd. Sommigen – ze zijn met z’n vijven – hebben zich beperkt tot het *Inferno*, anderen – zestien in getal - hebben zich ook aan het *Purgatorio* en het *Paradiso* gewaagd. Wie waren ze en ‘waar haalden ze het vandaan’ – wat was hun expertise en wat bewoog hen, voor zover daarover iets bekend is – om door die hellepoort te gaan? De *Divina Comedia* is een rijmdicht bij uitstek. Voor welke vertaaltvorm kozen ze, proza of poëzie? En waarom? Over dat laatste eerst een korte opmerking.

De versvorm van de *Divina Commedia* bestaat uit drieregelige strofen, zogeheten terzinen, waarbij Dante een bijzonder rijmschema hanteerde dat bekend staat als *terza rima*. Dat wil zeggen: in de eerste terzine rijmt de derde regel op de eerste en in de volgende terzine rijmen de eerste en de derde regel op de tweede regel van de eerste terzine, een schema dus van a-b-a /b-c-b/c- d- c/ etc. In grote lijn zijn er naast vertalingen in proza drie andere vormen te onderscheiden: vertalingen in terzinen met rijm, in terzinen zonder rijm, en vertalingen in andere versvorm.

Waar aanvankelijk vanaf de eerste Nederlandse vertaling in 1863 de versvorm overwoog werd er vanaf ongeveer 1900 vaker in proza vertaald. Volgens Van Dooren heeft die ontwikkeling te maken met een ‘groeïend besef dat de poging om de *Divina Commedia* als rijmdicht (wat het in wezen is) in het Nederlands over te brengen zo iets is als proberen een in de bergen gelegen middeleeuwse stad uit Italië af te breken en gemoderniseerd en wel in een Hollandse polder weer op te bouwen’ⁱⁱⁱ. Een mooie vergelijking. Waar hij op doelt is het probleem, dat een vertaling in rijm door het keurslijf van metrum en rijm zo vrij wordt dat hij ten koste gaat van de betrouwbaarheid, of door datzelfde keurslijf zo geforceerd raakt, dat de leesbaarheid erbij in schiet. Wie volledige betrouwbaarheid wil kan het beste kiezen voor proza, wie de artistieke van Dante wil laten zien zal een voorkeur hebben voor een poëtische weergave, met het risico een middeleeuwse Italiaanse stad over te planten in de Wierinermeer. In de discussie over de voors en tegens van vertaling in proza of poëzie beroept men zich soms op Dante zelf die in zijn *Convito* (Gastmaal) hierover zei: ‘En men moet beseffen dat men geen enkele zaak waarvan de harmonische eenheid op de band der muziek berust, van de ene taal in de andere kan overbrengen zonder dat men al haar bekoorlijkheid en harmonie verbreekt’. Het verschil in klankkleur dus tussen het Toscaans van Dante en de taal achter de Hollandse dijken.

Vertalers en hun fascinatie

Abraham Seyne Kok had in 1863 de primeur. Hij was leraar Nederlands en Engels en vertaalde ook Shakespeare, Byron en de Spaanse, 17^e eeuwse dramaturg Calderon. Aanvankelijk had hij met het vertalen van de *Divina Commedia* geen ander plan dan op deze manier de tekst voor zichzelf toegankelijk te maken. Toen hij daar wat mee op dreef was spoorde de uitgever Kruseman hem aan om tot publicatie over te gaan. En niet alleen de *Divina Commedia* maakte hij toegankelijk voor een groot publiek, hij publiceerde vijftig jaar lang artikelen over de persoon van Dante en diens andere werk. Omdat, naar hij meende, een vertaling in terza rima al gauw te gekunsteld zou worden, koos hij voor terzinen zonder rijm.

Illustratie uit Dante-uitgave, Venetië 1491

Kort daarna, in 1867, bracht **Jan Conrad Hacke van Mijnden** een vertaling van het *Inferno* uit. *Purgatorio* en *Paradiso* volgden in respectievelijk 1870 en 1873. Na zijn studie in de theologie, die, zoals toen wel vaker het geval was, een opstapje vormde naar de letteren, studeerde hij af als classicus. Geboren in Haarlem (1814) als zoon van een predikant trouwde hij een bemiddelde jonkvrouw hetgeen hem in staat stelde zijn bezigheden te beperken tot onderhoud van hun landgoed in Mijnden (bij Loosdrecht) - vandaar zijn naam – overwinteringen in Italië en het vertalen van de *Divina Commedia*, gepubliceerd in drie kloeke folianten op kostbaar papier. Hij koos net als Kok voor een vertaling in terzinen, maar met terza rima. Op de linker pagina staat Dante's tekst, op de rechter zijn vertaling. Alle delen zijn verlucht met afbeeldingen van Gustave Doré. Op het frontispice van het eerste deel prijkt een foto van een marmeren borstbeeld van Dante dat Hacke van Mijnden zelf in Rome had laten uithakken. Hij kon het zich permitteren.

Zijn vertalingen zijn nooit in de handel gebracht, maar gedrukt op eigen kosten (6.000 gulden per stuk) en aan vrienden en instellingen ten geschenke gegeven. Wie ze eens in wil zien kan daarvoor terecht in het Noord Hollands Archief in Haarlem. Jan Jacob Lodewijk ten Kate was een van die vrienden. In een sonnet, afgedrukt in het *Inferno*, bejubelde hij, zoals Ten Kate dat kon, de verdiensten van Dante's vertolker; de tweede strofe luidt aldus:

.... Gij zijt des dichters tolk geweest
En 't is uw roem als voortaan in ons noorden
Het zuidlijk orgel zingt met de eeuwige akkoorden
En Neerland huivrend zijn Inferno leest.

Drie maanden voor het verschijnen van het derde deel overleed Hacke van Mijnden. Bij de uitvaart herdacht Ten Kate zijn vriend in een lang gedicht waarvan de eerste strofe luidt:

Neen, dierbaar lijk! gij zult in 't graf niet zinken,
Beschaduwd door uw eenzame kapel
Eer ook *mijn* roepstem zal weerklinken
In 's Harten kreet, in 't laatst Vaarwel! En de tiende en laatste:
Toch blijft Gij ons nabij, al schijnt Ge ons verre.
O zoet, laatst troostwoord Uws Meesters lied:
'Beweegt Gods Liefde Zon en Sterre'.
Zij scheidt verwante Geesten niet. ^{iv}

De allerlaatste versregel bij Dante luidt: 'l'amor che move il sole e l'altre stelle' – 'de liefde die de zon en de andere sterren drijft'. En ze waren inderdaad verwante geesten; ook **Ten Kate** had theologie gestudeerd, ook hij was gefascineerd door Dante en ook hij waagde zich aan een vertaling, in terza rime, maar beperkt tot het *Inferno*, verschenen in 1876. Zo'n dertig jaar eerder had hij er al een begin mee gemaakt, maar wegens andere literaire besognes had hij het vervolgens jaren laten liggen. Net als zijn vriend verluchtte ook Ten Kate zijn vertaling met prenten van Doré, althans die van 1876; latere edities waren wat soberder van vorm.

Enkele jaren eerder, in 1874, had **Udo Wilhelm Thoden van Velzen**, alweer een theoloog van opleiding – en net als Ten Kate predikant van professie - een integrale vertaling afgeleverd. Hij koos voor een rijmdicht zonder strofen, waarin van elke vier regels de tweede en de vierde op elkaar rijmen. Hij zag Dante, die krachtig zijn stem verheven had tegen het pausdom dat de christenheid wegvoerde van het pad van waarheid en gerechtigheid, als de profeet van de Reformatie. In een verhandeling over Dante naar aanleiding van Ten Kate's vertaling van het *Inferno* noemde Busken Huet een paar jaar later Dante 'door en door Rooms'. 'Sommige pausen mogen misdreven hebben of voortgaan te misdrijven, het pausdom zelf is Dante eene even goddelijke instelling als het romeinsch keizerschap', aldus Busken Huet.

En het kon niet op toen; in 1876 verscheen er een integrale vertaling in terza rima van de hand van **Joan Bohl**, advocaat in Amsterdam. Deze vertaling verscheen niet alleen in boekvorm, maar ook in afleveringen van '*De wachter: Nederlands Dante-orgaan*', een Dantesk tijdschrift dat door Bohl zelf in 1876 was opgericht. Dat zijn vertaling daarin een gunstig onthaal kreeg zal niet verbazen. Maar er waren ook kritische geluiden, en niet van de minsten. Willem Kloos had het over 'een extra slechte vertaling van Dante'. Hij noemde Bohl 'de polichinel onzer poëzie'.

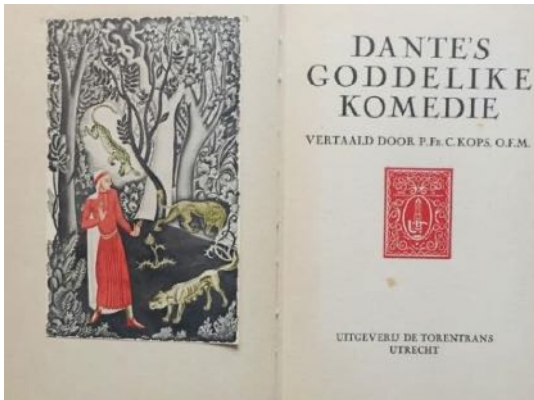
Vijf vertalingen dus in het bestek van nog geen vijftien jaar. Niet zo vreemd dat men elkaar nogal eens de maat nam. Zo oordeelde Thoden van Velzen als volgt over Kok: 'Wij hebben de vertaling van den heer Kok hier en daar met het oorspronkelijk vergeleken. Zij heet een metrische vertaling...maar het ontbreekt niet aan stroeve en haperende regels. Dante is zeer zoetvloeiend, zijn Italiaansch liefelijk en krachtig tegelijk... Het Nederduitsch gewaad, dat hij thans voor het eerst begint te dragen, staat hem ietwat gewrongen en knellend'^v. Precies waar Van Dooren op doelde dus. Er wordt weliswaar gesproken van een gewrongen gewaad, en niet van een keurslijf, maar toch... En Bohl nam Ten Kate de maat. Hij viel onder meer over het soort rijm dat Ten Kate hanteerde, slepend (sneeuwen/eeuwen) in combinatie met staand (sneeuw/eeuw), terwijl Dante alleen slepend rijm hanteerde. Bohl verweet Ten Kate een 'boeren-kermis-maat', en dat hij zijn lezers een Hollandse knol in de hand stopte die door moest gaan voor een Italiaanse citroen. En ook dat hij het Italiaans onvoldoende machtig was en zich daarom van vertalingen in het Duits had bediend. Waarop Ten Kate repliceerde dat Bohls vertaling hier en daar wel verdacht veel leek op die van Hacke van Mijnden^{vi}.

Maar hoe dit allemaal zij, de verdienste van deze 19^e eeuwse vertalers is dat ze Dante en zijn werk voor een groot publiek toegankelijk hebben gemaakt. Experts waren ze geen van allen, eerder min of meer autodidact, maar wel begeistert.

Na Bohl bleef het even stil tot in 1901 de Vlaamse pater **Placide Haghebaert** een integrale vertaling het licht deed zien; een vertaling in proza, zij het gepresenteerd in terzinen. Soms was ik, schrijft hij, zo onder de indruk van dit machtig gedicht, ‘dat ik den horror gevoelde door mijne aderen varen, soms zo weemoedigvuldig dat de tranen uit mijne oogen druipten...’ ‘Ik ben niet beschaamd...hier openlijk te bekennen ...dat ik voor hem eene oprechte genegenheid en liefde gevoel’^{vii}

Zoals pater Haghebaert waren er meer. In 1906 verscheen een integrale vertaling van de hand van de autodidact **Rensburg** in terza rima. In het voorwoord liet hij weten, dat Dante al sinds zijn achttiende zijn literaire doen en laten beheerste. Er zal wel kritiek komen, voegde hij hieraan toe, maar niemand twijfele aan ‘de liefde waarmee ik mij aan dezen arbeid heb gewijd’. Hij deed er ook meteen een waarschuwing bij: ‘Waar kritiek zal worden uitgeoefend door den eersten den besten, die – spoedig genoeg in dit geval- blijken geeft tot de beoordeling van een Dante-vertaling niet in staat te zijn, zal ik dien behoorlijk te woord staan’.

Na die van Rensburg volgden in een bestek van veertig jaar nog zes integrale vertalingen en een vertaling van alleen het Inferno. De classicus **Hein Boeken** (1907) bracht een volledige vertaling in proza uit, uitgegeven door de *Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur* en

meerdere keren herdrukt in een totale oplage van nota bene een kleine 20.000 exemplaren. Vrijwel tegelijkertijd bracht **Loman** (1908) een vertaling van het *Inferno* uit die het midden houdt tussen proza en poëzie. **Van Delft** (1920), een Rooms Katholiek priester, en begeistert door Dante, vertaalde de hele *Commedia*, eveneens tussen poëzie en proza in. Voor die keus beriep hij zich op de Sommo Poeta zelf: ‘Voor de vertaling moge gelden de getuigenis van den dichter zelf, dat zijne zangtaal – als essentieele element in zijne Italiaansche poëzie – onvertaalbaar en onnavolgbaar, en wezenlijk ook wel gebleken is’ aldus van Delft. Maar

natuurlijk heeft niet elke vertaler het vereiste talent dat voor een vertaling in poëzie vereist is. De dichter Albert Verwey, een van de tachtigers, kon daarom voor een vertaling in terza rima kiezen, maar ook hier was succes niet verzekerd. Hij speelde het klaar om net als Dante uitsluitend slepend rijm te gebruiken. Volgens de dichter Martinus Nijhoff had hij er evenwel beter aan gedaan om zowel slepend als staand rijm te gebruiken, een vorm die naar zijn oordeel veel beter past in het Nederlands.^{viii} In 1929 kwam het eerste deel uit van een integrale vertaling van de hand van de Franciscaanse pater **Christinus Kops**. Hij is een van de weinigen, zo niet de enige, met uitzondering van Van Dooren in diens prozavertaling, die in een inleiding uitvoerig stilstaat bij de voors en tegens van diverse vormen van vertalen van de *Divina Commedia*. ‘Alle vertalers op rijm, die mij bekend zijn, zowel in ’t buitenland als in ons eigen land blijken niet opgewassen tegen Dante’s rijmrijkdom en rijmvaardigheid... Wat ’n berijmde vertaling echter vooral hoogst bedenkelijk maakt is het feit, dat de rijm dwang de vertalers blijkbaar telkens dwong Dante dingen in de mond te leggen, die hij helemaal niet zegt’. Kops koos voor een vertaling in terzinen, maar zonder rijm.

Tenslotte vermeld ik nog twee vertalingen, die van **Betsy-van Oyen-Zeeman** (1932), in terza rima, die weinig of geen aandacht heeft getrokken en die van de kunsthistorica **Frederica Bremer** (1941), opnieuw een tussen proza en poëzie in.

Tot zover dit overzicht van dertien vertalers die de Hellepoort zijn doorgestaan en zich niet door het opschrift *Lasciate ogne speranza...* hebben laten afschrikken en waarvan sommigen het

zelfs hebben aangedurfd Dante's rijmdicht als rijmdicht te vertalen. Een van hen waarschuwde alvast de criticus die niet tot oordelen bevoegd is. Een criticus die als weinig anderen tot oordelen bevoegd was is Frans van Dooren. Zijn oordeel over deze laatste groep waaghalzen – de rijmers – was niet mals: 'Van die toen [tussen 1863 en 1932 h.b.] gemaakte berijmingen verdient er niet één het etiket vertaling, laat staan de eretitel herdichting. Ze zitten zo vol stoplappen, dwangrijmen, ontsporingen, kromme zinnen, fouten, woordafbrekingen enzovoort, dat we er maar beter aan kunnen voorbijgaan'. Van Dooren geeft geen voorbeelden, maar hij zou op Ten Kate (1876) kunnen doelen, die de eerder geciteerde terzine vertaalt als:

Door mij de weg naar de eeuwge stad der klachte;
Door mij de weg naar 't eindloos-smartlijk diep,
Door mij de weg naar 't reddeloos geslachte'.

Alsof je na de poort een abattoir in komt. Geen wonder dat iemand schreef, dat je regelmatig naar het Italiaans moet kijken om te snappen wat er in het Nederlands staat (dat betrof de vertaling van Boeken)^{ix}. Maar dat neemt niet weg, dat ze, evenals uiteraard de vertalers in proza, enorm hebben bijgedragen aan de bekendheid met Dante, il Sommo Poeta, en zijn weergalozе meesterwerk.

Herman Baartman

ⁱ F. van Dooren (2001). *Lasciate ogne speranza; rijmend door de Hellepoort*, *Filter, Tijdschrift over vertalen*, jrg. 81, p. 7-12.

ⁱⁱ F. van Dooren (1987). Voorwoord in zijn vertaling van de *Divina Commedia*; Baarn: Ambo, p. 30.

ⁱⁱⁱ F. Van Dooren (1987). Voorwoord in zijn vertaling van de *Divina Commedia*; Baarn: Ambo, p. 31.

^{iv} J.J.L. ten Kate (1873). *Ter uitvaart van mijn vriend dr. J.C. Hacke van Mijnden*.

^v U.W. Thoden van Velzen (1864). Een togt door het heilige land der hoogste waarheid, *De Tijdspiegel*, jrg 21

^{vi} C. Koster (2014). Dante in Nederlandse handen; de negentiende-eeuwse vertalingen van de *Divina Commedia*, *Filter, tijdschrift over vertalen*

^{vii} Geciteerd uit een anonieme necrologie in de *Dietsche Warande en Belfort* (1905). p.598

^{viii} C. Koster (1994). Verwey's Goddelijke Komēdie, *Filter, Tijdschrift over vertalen*, jrg. 81, p. 7-12.

^{ix} F. Denissen (2001). Vol vreugde met Dante de eenentwintigste eeuw in, *Filter, Tijdschrift over vertalen*, jrg. 81, p. 12-14

Proverbi e l' andare del tempo

Een nieuw jaar betekent ook ouder worden, en oud worden heeft zijn voors en tegens. Opmerkelijk hoezeer in spreekwoorden de voors tot uitdrukking komen.

Il legno vecchio brucia meglio
Oud hout brandt beter

Vecchia gallina fa buon brodo
Van een oude kip trek je de beste bouillon

I santi vecchi non fanno più miracoli.
Oude heiligen doen geen wonderen meer

Al macello van più capretti giovani che vecchi
Er gaan meer jonge geiten naar de slager dan oude

Dura di più una pentola rotta che non una sana
Een versleten pan gaat langer mee dan een gave

Vecchio in amore, inverno in fiore
Oud in de liefde, in de winter in bloei

La vecchiaia sta male senza fuoco
Ouderdom zonder vuur, dat gaat slecht

È meglio consumare le scarpe che le lenzuola
Je kunt beter je schoenen verslijten dan de lakens

Quando la carne si logora, l'anima si aggiusta.
Als het lijf bederft komt de ziel op orde

Quando il lupo invecchia, i cani gli pisciano addosso
Als de wolf oud wordt, pissen de honden hem op de rug